

अवधारणा {AWADHARANA}

{A Peer-Reviewed Multidisciplinary, Open Access & NepJOL Indexed Journal}

Volume 9, 2025 {Print ISSN: 2505-080x}

Email: loktantrik066@gmail.com

URL: <https://nepjol.info/index.php/awadharana>

Copyrights: Copyright 2025 Author/s and Creative Democrat Academy, Pokhara, Nepal.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution- Non

Commercial 4.0 International License

Publisher

Creative Democrat Academy

नेपालका स्थानीय तहमा लैङ्गिक समानता र समावेशीकरण

कृष्णप्रसाद तिमिल्सिना {Krishna Prasad Timilsina}

राजनीति शास्त्र विभाग, पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

{Department of political science, Prithvi Narayan Campus, Pokhara}

Article History:

Received 11 August 2025; Reviewed: 24 September 2025; Accepted 21 October 2025

Corresponding Author:

Krishna Prasad Timilsina, Email : krishna19.timilsina@gmail.com

ORCID ID : <https://orcid.org/0009-0006-9917-4829>

DOI : <https://doi.org/10.3126/awadharana.v9i1.86189>

सार

प्रस्तुत अध्ययनले नेपालको स्थानीय तहमा लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरण (Gender Equality and Social Inclusion) सम्बन्धी कानुनी, संस्थागत र व्यावहारिक संरचनाको विश्लेषण गर्दछ । नेपालको संविधान र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ ले महिलाको नेतृत्व सुनिश्चित गर्न, दलित महिला र अन्य वञ्चित समुदायको प्रतिनिधित्व ग्यारेन्टी गर्न र समान अवसरको वातावरण सिर्जना गर्न कानुनी आधार प्रदान गरेका छन् । प्रस्तुत अनुसन्धान गुणात्मक दृष्टिकोणमा आधारित छ र यसमा दस्तावेज समीक्षा, कानुनी प्रावधानको विश्लेषण तथा कास्की जिल्लाका ४ गाउँपालिकाका उपाध्यक्ष, महानगरपालिकाका उपप्रमुख, ५ जना दलित महिला सदस्य, ३ जना प्रदेश सदस्यहरू र सम्बन्धित सरोकारवालासँग गरिएको अन्तरवार्ताका माध्यमबाट सार्वजनिक नीतिहरूको प्रभावकारिता मूल्याङ्कन गरिएको छ । यस अनुसन्धानले कानुनी प्रावधानले समावेशी संरचना बनाउन महत्त्वपूर्ण योगदान गरे पनि, कार्यान्वयनमा सामाजिक पूर्वाग्रह, स्रोत र क्षमता अभाव, तथा राजनीतिक इच्छाशक्तिको कमी जस्ता चुनौतीहरू देखिन्छ । अध्ययनले नीतिगत सुधार, क्षमता विकास, र जनचेतना अभिवृद्धि मार्फत लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरणको प्रभावकारिता बढाउन सहयोग गर्दछ ।

शब्दकुञ्जी: - महिला प्रतिनिधित्व, लैङ्गिक समानता, समावेशीकरण, स्थानीय सरकार, समानुपातिक प्रणाली

परिचय

लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण (लैससास) आजको विश्वको प्रमुख राजनीतिक, सामाजिक र विकाससम्बन्धी बहसको केन्द्रीय विषय बनेको छ। अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा संयुक्त राष्ट्रसंघले स्वीकृत गरेको दिगो विकास लक्ष्यहरू (Sustainable Development Goals (SDG)-5) ले सबै महिला र बालिकामाथि हुने भेदभाव अन्त्य गरी समान अधिकार र अवसर सुनिश्चित गर्न प्रतिबद्धता जनाएको छ (UN, 2015) । त्यस्तै महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मुलनसम्बन्धी महासन्धि (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW), 1979) लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार

दस्तावेजहरूले महिला तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यकलाई समान अधिकार प्रदान गर्न राष्ट्रहरूलाई कानुनी, नीतिगत र संस्थागत सुधार गर्न बाध्य बनाएका छन् । यी अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वहरूले लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरणलाई मात्र मानवीय अधिकारको विषय नभई सामाजिक न्याय र दिगो विकासको पूर्वशर्तका रूपमा विश्वव्यापी रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्।

नेपालका सन्दर्भमा लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरणलाई संविधानिक, कानुनी र संस्थागत ढाँचाभित्र मजबुत बनाइएको छ । नेपालको संविधान २०७२ ले समानुपातिक, समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाज निर्माण गर्ने स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ । संवैधानिक धारा १८ ले सबै नागरिकलाई कानून अघि समान हुने र कुनै पनि आधारमा भेदभाव नगर्ने ग्यारेन्टी गरेको छ (नेपालको संविधान २०७२, धारा १८) । त्यस्तै धारा २४ ले जातीय विभेद र छुवाछुत अन्त्य गरी सामाजिक न्याय र समान अवसर सुनिश्चित गर्ने व्यवस्था गरेको छ भने धारा ३८ ले महिलाका लागि सुरक्षित मातृत्व, प्रजनन अधिकार, सम्पत्ति र सहभागिताको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्दै महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका हिंसात्मक कार्यलाई दण्डनीय बनाएको छ (नेपालको संविधान २०७२, धारा २४ र १८) । यी प्रावधानहरूले सामाजिक न्याय, समानता र लैङ्गिक अधिकारलाई कानुनी रूपमा संस्थागत गरेका छन् । सामाजिक समावेशीकरण तथा पहिचान र लैङ्गिक विषयलाई एकै साथ हेर्दा बुझ्नु पर्ने अत्यन्त महत्त्वपूर्ण अवधारणा 'अन्तरपक्षीयता'(intersectionality) हो (जेसी कार्य समूह, २०७३) । अन्तरपक्षीयता भन्नाले हरेक व्यक्तिको पहिचानको धेरै किसिमहरू हुन्छन्, जस्तै महिला भन्नासाथ सबै महिला एकै अवस्थामा हुँदैनन् । महिलाभित्र पनि विभिन्न किसिम हुन्छन् जस्तै: शहरका महिला, गाउँका महिला, अनौपचारिक क्षेत्रमा काम गर्ने महिला, मनोरन्जन क्षेत्रमा काम गर्ने महिला, अविवाहित महिला, गर्भवती महिला, स्तनपान गराउने महिला, अपांगता भएका महिला, एकल महिला आदि हुन्छन् । यस्ता बहुविशेषताले समाजभित्र व्यक्तिका शक्ति र स्रोतमा पहुँचलाई अवरुद्ध वा खुला गर्छ । उदाहरणका लागि विपन्न ब्राह्मण महिलाले गरिबी र लैङ्गिक व्यवधानका कारणले विभिन्न अवरोधहरूको सामना गर्नुपर्दछ । त्यसैगरी, आदिवासी/जनजाति, मधेसी, दलित वा मुस्लिम महिलाले लैङ्गिक साथै सामाजिक तथा सांस्कृतिक बहुपहिचानले गर्दा आर्थिक, सामाजिक विकासको लागि हुने विभिन्न अवरोधहरूको सामना गर्नुपर्दछ (जेसी कार्य समूह, २०७३) । महिला र पुरुषको सह-विकासबिना समुन्नत समाजको निर्माण गर्न सकिँदैन ।

समस्याकथन

नेपाली समाजमा रहेको विभेदका कारण पहुँच, स्रोत, सेवा, सूचना तथा निर्णायक भूमिकामा असर पर्ने गरेको छ । नेपालको संविधानले सबैलाई समान अवसरको व्यवस्था गरे पनि नेपालको परम्परागत रूपमा चलि आएको पितृसत्तात्मक सोच तथा सामाजिक संरचना नमिल्दो हुनुका साथै त्यहाँ उपलब्ध सेवा सुविधाको समान उपभोग पनि नहुने गरेको अवस्था छ । वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक र धार्मिक कारणले यो अवस्था सिर्जना भएको हो । यी विभेदहरूका विरुद्धमा नेपाल सरकारले कानुनी व्यवस्था गरी लागु गरेको भए पनि सोको पूर्ण कार्यान्वयनमा समस्या छ । कानूनअनुसार यी विभेदहरू दण्डनीय गरिएको भएपनि समाजमा यी समस्याहरू कायमै छन् । यस सन्दर्भमा संविधान र कानूनमा लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण सम्बन्धी व्यवस्थाका आधारमा प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई यो अवधारणा पत्रमा समस्याको रूपमा लिइएको छ ।

अध्ययनको उद्देश्य र अध्ययन विधि

यस अध्ययनको प्रमुख उद्देश्य संविधान र कानूनको भावना र प्रावधान बमोजिम नेपालमा लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण सम्बन्धी व्यवस्था के कस्ता किसिमका छन्, कार्यान्वयनको अवस्था कस्ता छन् । अध्ययनको सामान्य उद्देश्य संविधान र कानूनमा भएका व्यवस्था अनुसारको लैंगिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरणसँग अन्तरसम्बन्धित विषयहरू पहिचान गर्नु रहेको छ । यस अध्ययनका मुख्य उद्देश्य तपसिल बमोजिमका रहेको छ ।

- क) नेपालको स्थानीय तहमा लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरणसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था र नीति परिप्रेक्ष्यको विश्लेषण गर्नु ,
- ख) स्थानीय तहमा यी व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयनको अवस्था र प्रभाव मूल्याङ्कन गर्नु,
- ग) कार्यान्वयनमा देखिएका चुनौतीहरूको लेखाजोखा गर्नु ,
- उपर्युक्त कानुनी तथा संवैधानिक व्यवस्थाले स्थानीय तहमा लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरणको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सकोस र लैङ्गिक विभेदको अन्त्य भै सामाजिक समावेशीकरण स्थापित गर्न सहयोग पुगोस् भन्ने यस अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ ।

यस अध्ययनमा मिश्रित विधिहरू (Mixed Methods) अपनाइएको छ, जसमा गुणात्मक र मात्रात्मक दुवै तथ्य सङ्कलन गरिएको छ । तथ्य सङ्कलनका लागि स्थानीय तहका प्रतिनिधिहरू, महिला र दलित समुदायका सदस्यहरूसँग सर्वेक्षण र अन्तर्वार्ता गरिएको छ । सर्वेक्षणले कार्यान्वयनको अवस्था र प्रभाव मापन गरेको छ भने अन्तर्वार्ताले चुनौती र अवसरहरूको गहिरो विश्लेषण प्रदान गरेको छ ।

अध्ययनको परिसीमा

यो अध्ययन स्थानीय तह सदस्य निर्वाचनमा मात्र केन्द्रित छ । विभिन्न नीति तथा कानूनमा समेटिएका विषयमध्ये लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरणमा मात्र जोड दिइएको छ । निर्वाचन कानूनहरूमा उल्लिखित विभिन्न प्रावधान मध्ये महिला, यौनिक अल्पसङ्ख्यक र सीमान्तकृतका लागि गरिएका व्यवस्थामा बढी ध्यान केन्द्रित गरिएको छ । उम्मेदवारी तथा विजयीहरूको लैससासका नजरले विश्लेषण गर्दा मुख्य दलहरू नेपाली काँग्रेस, नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एमाले), नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी केन्द्र), नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एकीकृत समाजवादी) राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टीलाई मात्र आधार मानिएको छ । यसरी दल छनोट गर्दा मत परिमाण, प्रतिनिधित्व गर्ने भूगोल र उसले अँगालेको विचार समेट्ने प्रयास गरिएको छ । तराईको हकमा विश्लेषण गर्दा त्यहाँका मुख्य दल (प्राप्त मतका आधारमा) जनता समाजवादी पार्टी तथा लोकतान्त्रिक समाजवादी पार्टीलाई केन्द्रमा राखिएको छ भने चुनावी विश्लेषण निर्वाचन आयोगको मूल तथ्याङ्कमा आधारित छ ।

पूर्व साहित्यको समीक्षा

ऐतिहासिक पृष्ठभूमि र महिलाको राजनीतिक संलग्नता

नेपालको राजनीतिक इतिहासको अध्ययनबाट के देखिन्छ भने प्रायजसो मानिसले आ-आफ्नो क्षेत्रबाट राजनीतिका विभिन्न पाटामा संलग्नता जनाएको पाइन्छ । नेपाल राज्यको स्थापना ताका काठमाण्डौ उपत्यकालाई मात्र नेपाल मानिने अवस्था थियो । सुगौली सन्धि (ब्रिटिश इस्ट इन्डिया कम्पनी र नेपाल बिच २ डिसेम्बर १८१५ मा हस्ताक्षर भएको र यसको पुष्टि ४ मार्च १८१६ भएको थियो) देखि मेचि महाकालीको भूखण्डमा नेपालको सार्वभौमिकता कायम भयो । यिनै भूभागमा नेपाल आमाका विभिन्न सपुतले राज्य निर्माणका लागि अनवरत रूपमा सङ्घर्ष गरे । नेपाल राज्यको बाइसे र चौविसे संरचनालाई अन्त्य गरी वि.सं. १८२५ मा जब सिङ्गे नेपालको निर्माण गरी राजनैतिक प्रणाली स्थापित भयो । देशमा शाह वंशीय राज्यले राज्य गर्दा कै अवस्थामा बि.सं. १९०३ मा जङ्गबहादुरले आफ्नो हातमा राज्यको शक्ति लिई १०४ वर्षसम्म एकाधिकारवादी राणा शासनको विजारोपण गरे । यिनै राणा शासनका विरुद्धमा लागेबापत थुप्रै नेपाली आमाका सपुतले देशको राष्ट्रियता र लोकतन्त्रको स्थापनाका लागि सहिद हुनु पर्यो (पनेरु, २०८१) । नेपालको राजनीतिक इतिहास हेर्दा महिलाको राजनीतिक संलग्नता प्राचीनदेखि नै देखिन्छ । सुगौली सन्धि (१८१६) पछि नेपालको सीमा विस्तार भएपछि देश निर्माणमा महिलाले परोक्ष र प्रत्यक्ष योगदान दिएका छन् । राणा शासनविरुद्धको आन्दोलन, २००७ सालको प्रजातान्त्रिक क्रान्ति, २०१७, २०३६, २०४६ र २०६२/०६३ को आन्दोलनमा महिलाको त्याग र सहभागिता उल्लेखनीय रहेको छ (पनेरु, २०८१) । तर पनि यी योगदानहरूलाई पर्याप्त रूपमा संस्थागत र नीतिगत मूल्याङ्कन गरिएको छैन भन्ने गुनासो रहँदै आएको छ ।

प्रजातान्त्रिक आन्दोलन र महिला नेतृत्व

नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलन होस अथवा समाजमा ब्याप्त कुरुतीको अन्त्यका लागि महिलाको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको छ ।

पन्त (२०७७) को सम्पादनमा नेपाली महिलाको ऐतिहासिक आन्दोलन नामक पुस्तक प्रकाशित भएको छ । यसमा सामाजिक न्याय, प्रजातन्त्र, महिला अधिकार र मानव अधिकारका लागि लामो समय संघर्ष गरेका अग्रज महिलाको योगदान र पहिचानलाई प्रष्ट रूपमा उल्लेख गरिएको छ । साथै राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, शैक्षिक क्षेत्रमा लागेका महिलाको योगदानको विषयलाई समेत प्रष्ट पारेको छ । यस पुस्तकमा महिला योगदानको कारणले सदियौं देखि सामाजिक विभेद र उत्पीडनबाट प्रताडित वर्ग, लिङ्ग, क्षेत्र र समुदायमा आफ्नो अधिकार सहित समाजमा स्थापित हुँदै आएका विषयलाई पनि प्रष्ट पारेको छ ।

गिरी (२०६१) ले नेपाली संस्कृति, इतिहास र राजनीति भन्ने विषयमा कलम चलाएका छन् । इतिहासलाई विगतको घटनाक्रम र राजनीतिको चित्रण गर्दै लेखकले नेपालका प्रत्येक आन्दोलनमा पुरुष जत्तिकै महिला वर्गको योगदान रहेको विषयलाई स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरेका छन् ।

भण्डारी (२०७९) ले द्वारिकादेवी ठकुरानी नामक पुस्तकमा नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनमा पहिलो महिला मन्त्रीले गरेको योगदानलाई विस्तृत रूपमा चर्चा गरेका छन् । नेपाली काँग्रेस, आम निर्वाचन २०१५ र महिला सशक्तिकरणमा उनले खेलेको भूमिकालाई समेत यस पुस्तकमा प्रष्ट पारेको छ ।

अधिकारी (२०५९) ले नेपाली काँग्रेसको इतिहास नामक पुस्तक लेखेका छन् । यस पुस्तकमा वि.सं. २०४६ सालको जनआन्दोलनको परिणाम स्वरूप बहुदलिय लोकतन्त्रको विषयमा उल्लेख छ । यस आन्दोलनमा महिला सहभागिताको विषयलाई पनि स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरेको छ । वि.सं. २०४७ सालको संविधानले संवैधानिक राजतन्त्र बहुदलिय प्रजातन्त्र र नागरिक सार्वभौम अधिकार लाई महिला अधिकार सँग जोडेर अपरिवर्तनिय बनाएको छ ।

लैङ्गिक तथा समावेशी नीति, (२०७७) मा आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक र प्रशासनिकरूपले पछाडि परेका विभिन्न लक्षित वर्गहरू दलित, आदिवासी जनजाति, मधेसी, थारू, मुस्लिम समुदाय, अल्पसङ्ख्यक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक, पिछडिएको क्षेत्रका नागरिक, आर्थिक रूपले विपन्न खस-आर्य आदिलाई राज्यका निकायमा सहभागी हुन पाउने हकलाई निर्वाचनको माध्यमबाट कार्यान्वयनमा लैजाने उद्देश्य राखेको छ ।

नेपालको संविधान (२०७२) ले महिलाविरुद्ध धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य, मनोवैज्ञानिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य वा शोषण नगरिने पनि उल्लेख गरेको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि र प्रतिबद्धता

लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरणसँग सम्बन्धित नेपालले अनुमोदन गरेका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिसम्झौताहरूमा महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव निर्मूलनसम्बन्धी महासन्धि, बेइजिंग घोषणापत्र र दिगो विकास लक्ष्यलाई यहाँ चर्चा गरिएको छ ।

महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव निर्मूलनसम्बन्धी महासन्धि २०३५ (१९७९)

महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव निर्मूलनसम्बन्धी महासन्धि (Convention On The Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW)) लाई संयुक्त राष्ट्र महासभाद्वारा सन् १९७९ मा पारित गरिएको थियो । जसलाई नेपालले २०४८ साल बैशाख ९ गते (सन् १९९१ अप्रिल २२) अनुमोदन गरेको थियो । उक्त महासन्धिले महिलाविरुद्ध भेदभावलाई 'जुनसुकै अवस्थाको महिलाले पनि पुरुष र महिलाको

समानताको आधारमा आफ्ना मानवअधिकार र राजनीतिक, आर्थिक, समाजिक, सांस्कृतिक र नागरिक स्वतन्त्रताको उपभोग गर्न व्यवधान वा भेदभाव वा प्रतिवन्ध' भनेर परिभाषित गरेको छ । यस महासन्धिमा महिलाउपर हुने सबै भेदभावलाई निर्मूल पार्ने उपायहरू, महिलालाई पुरुषसहर समानताको हक सुनिश्चित गर्न राज्यले लिनुपर्ने नीतिहरू, महिलाको किनबेच तथा यौनशोषणलाई नियन्त्रण गर्ने कानून बनाउने, राजनैतिक तथा सार्वजनिक जीवनमा महिलाविरुद्धको भेदभाव निर्मूल गर्ने, महिलालाई पुरुष सरहको समान आधारमा अन्तर्राष्ट्रिय तहमा राज्यको प्रतिनिधित्व गर्न पाउने मौका सुनिश्चित गर्ने व्यवस्थाबारे उल्लेख गरिएको छ । त्यसैगरी, रोजगारीको क्षेत्रमा महिलालाई पुरुष सरहको समानता सुनिश्चित गराउनु पर्ने व्यवस्था रहेको छ । प्रत्येक चार वर्षमा उक्त महासन्धि कार्यान्वयनका सम्बन्धमा भए गरेका कार्यहरूलाई समेटि नेपालले प्रतिवेदन पेश गर्दै आएको छ । नेपाल सरकारको महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयले यो महासन्धिको छैठौँ अद्यावधिक प्रतिवेदन २०७४ (२०१८) मा संयुक्त राष्ट्रसंघ जेनेभासमक्ष पेश गरेको थियो । उक्त अद्यावधिक प्रतिवेदनमा नेपालले महासन्धिमा भएका व्यवस्थालाई प्राथमिकतामा राखी कार्यान्वयन गर्दै आएको भए तापनि वास्तविक रूपमा लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण हासिल गर्नका लागि थुप्रै चुनौतीहरू रहेको औल्याएको छ (राष्ट्रिय महिला आयोग, २०७८) ।

बेइजिङ घोषणा पत्र र कार्ययोजना

बेइजिङ घोषणापत्र र कार्ययोजना सन् १९९५ सेप्टेम्बरमा बेइजिङमा आयोजित चौथो विश्व महिला सम्मेलनमा १८९ देशहरूका महिलाको सहभागितामा तयार पारिएको ऐतिहासिक दस्तावेज हो। यो महिला अधिकारलाई अगाडि बढाउन र विश्वव्यापी रूपमा लैङ्गिक समानता प्राप्त गर्नको लागि एक व्यापक खाका हो, जसले प्रगतिको लागि आवश्यक महत्वपूर्ण विषयको घोषणापत्र जारी भयो । उक्त घोषणापत्रमा महिला सशक्तिकरणको लागि १२ वटा रणनीतिक उद्देश्य र कार्यहरू तोकिएका छन् । जसअन्तर्गत महिला र गरिबी, महिला शिक्षा र तालिम, महिला र स्वास्थ्य, महिलाविरुद्ध हिंसा, महिला र सशस्त्र विद्रोह, महिला र अर्थतन्त्र, नीति निर्माण कार्यमा महिला, महिला विकासकालागि संस्थागत संरचना, महिला र मानवअधिकार, महिला र संचार, महिला र वातावरण र बालिकासम्बन्धी रणनीतिक मार्गनिर्देशहरू रहेका छन् । यी १२ वटा रणनीतिक उद्देश्य र कार्यहरूलाई प्रमुख प्राथमिकताका साथ स्थानीय तहसहित संघीय एकाइहरूले कार्यान्वयनमा ल्याउने प्रयास गर्नुपर्छ ।

संविधान र सङ्घीय संरचनामा लैङ्गिक र समावेशी व्यवस्था

नेपालको संविधान २०७२ ले सात दशक लामो सङ्घर्षपछि सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक संसदीय शासन प्रणालीलाई संस्थागत गरेको छ । संविधानले समानुपातिक समावेशी प्रतिनिधित्वका आधारमा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा सहभागिता सुनिश्चित गरेको छ । विशेष गरी धारा १८ (समानता), धारा २४ (जातीय विभेद अन्त्य) र धारा ३८ (महिला अधिकार) ले महिलाविरुद्ध हुने विभेद र हिंसालाई निषेध गर्दै समान अवसर ग्यारेन्टी गरेका छन् (नेपालको संविधान:२०७२) । संघीय संरचनाले स्थानीय तहलाई नागरिकसँग प्रत्यक्ष जोडिने शासन तहका रूपमा स्थापित गर्दै, महिला, दलित, आदिवासी, मुस्लिम र अन्य समुदायको सहभागिता संस्थागत गर्ने ढाँचा सिर्जना गरेको छ ।

स्थानीय तहमा लैङ्गिक समानता र समावेशीकरण

२०७४ सालको स्थानीय तह निर्वाचनपछि नेपालका गाउँपालिका र नगरपालिकामा ४०% भन्दा बढी महिला जनप्रतिनिधि निर्वाचित भएका छन् । महिलामध्ये दलित महिला वडा सदस्यको अनिवार्य प्रावधानले विशेष योगदान पुऱ्याएको छ (International IDEA, 2019)। तर पनि महिलाको वास्तविक निर्णय-निर्माण प्रक्रियामा पहुँच, बजेटमा लैङ्गिक मुख्यधारिकरण (gender mainstreaming) को अभाव, सामाजिक-सांस्कृतिक पूर्वाग्रह, तथा प्राविधिक दक्षता नहुँदा महिलाको सहभागिता अझै चुनौतीपूर्ण देखिन्छ (राष्ट्रिय महिला आयोग, २०८०)।

लैङ्गिक र सामाजिक समावेशीकरणसम्बन्धी नीति

लैङ्गिक तथा समावेशी नीति २०७७ ले राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक र प्रशासनिक रूपमा पछाडि पारिएका वर्गहरू (दलित, आदिवासी/जनजाति, मधेसी, थारू, मुस्लिम, अल्पसंख्यक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यक, पिछडिएको क्षेत्रका नागरिक र विपन्न खस-आर्य) लाई राज्यका निकायमा सहभागी गराउने लक्ष्य राखेको छ। यो नीतिले निर्वाचन, प्रतिनिधित्व र बजेटमार्फत लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरणलाई व्यवहारमा ल्याउने उद्देश्य राखेको छ।

अनुसन्धान अन्तर (Research Gap)

अध्ययनहरूले महिलाको ऐतिहासिक योगदान, अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता र संवैधानिक प्रावधानलाई प्रकाश पार्दै आएका छन्। तर, नेपालमा विशेष गरी स्थानीय तहमा लैङ्गिक समानता र समावेशीकरण कसरी व्यवहारमा कार्यान्वयन भइरहेको छ, महिलाको वास्तविक निर्णय-क्षमता कस्तो छ, Intersectionality (दलित महिला, मुस्लिम महिला, अपाङ्गता भएका महिला) को अनुभव कस्तो छ भन्नेबारे सीमित अनुसन्धान मात्र पाइन्छ। यसैले, यस अध्ययनले संवैधानिक प्रावधान र व्यवहारबीचको अन्तरलाई स्थानीय तहको सन्दर्भमा विश्लेषण गर्नेछ।

कानुनी तथा संस्थागत व्यवस्था (Legal and Institutional Provisions)

नेपालको संविधानमा भएका लैङ्गिक समानता र समावेशीकरण सम्बन्धी व्यवस्था

जननिर्वाचित संविधानसभाबाट निर्मित नेपालको संविधानको प्रस्तावनामा प्रष्ट रूपमा वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक, धार्मिक, लैङ्गिक विभेद र सबै प्रकारका जातीय छुवाछुतको अन्त्य गर्ने तथा आर्थिक समानता, समृद्धि र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने प्रतिवद्धता व्यक्त गरिएको छ। संविधानको धारा ३ ले नेपाल राज्यको परिभाषा गर्दै राज्यको चरित्र समावेशी हुने उल्लेख गरेको छ। यो व्यवस्थाले नेपाली राज्यको समावेशी स्वरूपको प्रक्षेपण गरेको छ, जुन आफैँमा महत्वपूर्ण छ। उक्त प्रतिवद्धतालाई पूरा गर्न संविधानमा ३१ वटा मौलिक हकको व्यवस्था गरिएका छन्। संविधानको धारा ३८ मा महिलाको हक उल्लेखित छ। जसमा महिलालाई लैङ्गिक भेदभावबिना समान वंशीय हक र समानुपातिक समावेशी सिद्धान्त एवम् सकरात्मक विभेदका आधारमा विशेष अवसर प्राप्त गर्ने लगायतका हकको व्यवस्था गरिएको छ। समानताको हक अन्तर्गत सामाजिकरूपमा पिछडिएका महिला, दलित, आदिवासी, जनजाति, मधेशी, थारू, मुस्लिम, उत्पीडित वर्ग, पिछडा वर्ग, अल्पसंख्यक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, गर्भावस्थाका व्यक्ति, अशक्त वा असहाय, पिछडिएको क्षेत्र र आर्थिक रूपले विपन्न खस आर्य लगायत नागरिकको संरक्षण, सशक्तिकरण वा विकासका लागि कानूनबमोजिम विशेष व्यवस्था गर्न रोक लगाएको मानिने छैन भनी यी वर्गको हितमा विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सकिने व्यवस्था गरेको छ। त्यसैगरी, छुवाछुत तथा जातीय भेदभाव विरुद्धको हक, धार्मिक स्वतन्त्रताको हक, भाषा तथा संस्कृतिको हक, बालबालिकाको हक, दलितको हक, सामाजिक न्यायको हक, जेष्ठ नागरिकको हक, सामाजिक सुरक्षाको हक लगायतका मौलिक हकहरू संविधानमा व्यवस्था गरिएको छ।

नेपाली समाज प्रारम्भदेखि नै जातिय तथा लैङ्गिक भेदभावमा जकडिएको थियो। यसबाट त्राण पाउनकालागी महिला सशक्तिकरण, जनजातिका अधिकारका कुरा, दलितका अधिकारकाबारेमा धेरै बहसहरू भए कानूनहरू पनि बनेका थिय तर कार्यान्वयनमा सार्थकता पाउन सकेको थिएन। ०६२/०६३ का आन्दोलन पछि निर्मित अन्तरिम संविधानले समावेशितामा जोड दिएका कारण नेपालमा संविधानसभाको गठन नै समावेशी हुन पुग्यो। संविधानसभाद्वारा निर्मित नेपालको संविधानको मुल भाव नै समानुपातिक, समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तअनुरूप विभेदरहित, समृद्ध र न्यायपूर्ण समाज निर्माण गर्ने रहेको छ, जसअन्तर्गत महिलालाई लैङ्गिक भेदभावबिना समान वंशीय हक हुने, पैतृक सम्पत्तिमा सबै सन्तानको समान हक हुने, समान कामका लागि पारिश्रमिकमा भेदभाव नगरिने, सामाजिक सुरक्षामा भेदभाव नहुने र राज्यका हरेक ठाउँमा सहभागिता रहने जस्ता

प्रावधान उल्लेख गरेको छ । जस अनुसार राज्यको सर्वोच्च पद राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपति फरक फरक लिङ्ग वा समुदायको हुने व्यवस्था संविधानमा नै प्रष्ट उल्लेख गरिएको छ (संविधान, २०७२; धारा ७०) ।

समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीबमोजिम हुने प्रतिनिधिसभाको निर्वाचनका लागि राजनीतिक दलले उम्मेदवारी दिँदा जनसङ्ख्याका आधारमा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, खस आर्य, मधेसी, थारू, मुस्लिम, पिछडिएको क्षेत्रसमेतबाट बन्द सूचीका आधारमा प्रतिनिधित्व गराउने व्यवस्था सङ्घीय कानूनबमोजिम हुने(संविधान, २०७२; धारा ८४ को उपधारा(२)) भनी सबैको प्रतनीधित्वको सुनिश्चितता गरिएको छ । राष्ट्रिय सभामा प्रत्येक प्रदेशबाट कम्तीमा ३ जना महिला, १ जना दलित र १ जना अपाङ्गता भएका व्यक्ति वा अल्पसङ्ख्यकसहित ८ जना गरी निर्वाचित ५६ जना र नेपाल सरकारको सिफारिसमा राष्ट्रपतिबाट मनोनीत कम्तीमा १ जना महिलासहित ३ जना(संविधान, २०७२; धारा ८६) सहित ५९ सदस्य रहने व्यवस्था संविधानमा नै गरिएको छ । । प्रतिनिधिसभाको सभामुख र उपसभामुखमध्ये १ जना महिला हुने (संविधान, २०७२; धारा ९१ को उपधारा(२)), राष्ट्रियसभाको अध्यक्ष र उपाध्यक्षमध्ये १ जना महिला हुने (संविधान, २०७२; धारा ९२ को उपधारा(२))व्यवस्थाबाट पनि लैङ्गिक समानतामा जोड दिएको प्रष्ट हुन्छ ।

समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीबमोजिम हुने प्रदेशसभाको निर्वाचनका लागि राजनीतिक दलले उम्मेदवारी दिँदा जनसङ्ख्याका आधारमा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, खस आर्य, मधेसी, थारू, मुस्लिम, पिछडिएको क्षेत्र, अल्पसङ्ख्यक समुदाय समेतबाट बन्द सूचीका आधारमा प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था सङ्घीय कानूनबमोजिम हुने(संविधान, २०७२; धारा १७६ को उपधारा(६)) व्यवस्था गरी सो बमोजिम प्रतिनिधित्व भएको अवस्था छ । प्रदेश सभामुख वा प्रदेश उपसभामुखमध्ये १ जना महिला हुने र प्रदेशसभामुख वा प्रदेश उपसभामुख फरक फरक दलको प्रतिनिधि हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ (संविधान, २०७२; धारा १८२ को उपधारा(२)) ।

गाउँसभाको निर्वाचनको अन्तिम परिणाम प्राप्त भएको मितिले पन्ध्र दिन भित्र गाउँ सभाका सदस्यहरूले आफूमध्येबाट निर्वाचित गरेका ४ जना महिला सदस्य र दलित वा अल्पसङ्ख्यक समुदायबाट गाउँसभाले निर्वाचित गरेका २ जना सदस्यसमेत गाउँ कार्यपालिकाको सदस्य हुने (संविधान, २०७२; धारा २१५ को उपधारा(४)) व्यवस्था छ । नगरसभाको निर्वाचनको अन्तिम परिणाम प्राप्त भएको मितिले पन्ध्र दिन भित्र नगरसभाका सदस्यहरूले आफूमध्येबाट निर्वाचित गरेका ५ जना महिला सदस्य र निर्वाचित हुन योग्यता भएका दलित वा अल्पसङ्ख्यक समुदायबाट गाउँसभाले निर्वाचित गरेका ३ जना सदस्यसमेत नगर कार्यपालिकाको सदस्य हुने (संविधान, २०७२; धारा २१६ को उपधारा(४)) व्यवस्था छ । जिल्ला सभाले १ जना प्रमुख, १ जना उपप्रमुख, कम्तीमा ३ जना महिला र कम्तीमा १ जना दलित वा अल्पसङ्ख्यकसहित बढीमा ९ जना सदस्य रहेको जिल्ला समन्वय समितिको निर्वाचन गर्ने (संविधान, २०७२; धारा २२० को उपधारा(३)) व्यवस्था छ । संविधानको धारा ३८ (४) मा राज्यका सबै निकयमा महिलालाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा सहभागी हुने हक हुने व्यवस्था गरेको छ ।

गाउँसभामा गाउँ कार्यपालिकाको अध्यक्ष र उपाध्यक्ष, वडाध्यक्ष र प्रत्येक वडाबाट निर्वाचित ४ जना सदस्य र दलित वा अल्पसङ्ख्यक समुदायबाट निर्वाचित गाउँ कार्यपालिका सदस्य रहने व्यवस्था गरिएको छ (संविधान, २०७२; धारा २२२ को उपधारा(२))। गाउँसभामा प्रत्येक वडाबाट कम्तीमा २ जना महिलाको प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था गरिएको छ (संविधान, २०७२; धारा २२२ को उपधारा(३)) । नगरसभामा नगर कार्यपालिकाका प्रमुख र उपप्रमुख, वडाध्यक्ष र प्रत्येक वडाबाट निर्वाचित ४ सदस्य र दलित वा अल्पसङ्ख्यक समुदायबाट निर्वाचित नगर कार्यपालिकाका सदस्य रहने व्यवस्था गरिएको छ (संविधान, २०७२; धारा २२३ को उपधारा(२))। नगरसभामा प्रत्येक वडाबाट कम्तीमा २ महिलाको प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था गरिएको छ (संविधान, २०७२; धारा २२३ को उपधारा(३))।

स्थानीय कार्यपालिकामा महिलाको प्रतिनिधि सुनिश्चित गर्नका लागि निर्वाचित भएकामध्ये गाउँसभामा चार जना महिला सदस्य र कम्तीमा दुई जना दलित वा अल्पसङ्ख्यक (संविधान:२०७२; धारा २१५ को उपधारा(४)), नगरसभामा पाँच जना महिला र कम्तीमा तिन जना दलित वा अल्पसङ्ख्यक (संविधान:२०७२; धारा २१६ को उपधारा(४)) हुनु पर्ने बाध्यकारी व्यवस्था नेपालको संविधानमा गरिएको छ । जिल्ला सभामा कम्तीमा तीन जना

महिला र कम्तीमा एक जना दलित वा अल्पसंख्यकसहित बढीमा नौ जना सदस्य (संविधान: २०७२; धारा २२० को उपधारा(३)) रहेको जिल्ला समन्वय समितिको निर्वाचन गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । त्यसैगरी, स्थानीय व्यवस्थापिकामा प्रत्येक वडाबाट कम्तीमा दुईजना महिलाको प्रतिनिधित्वसहितको गाउँ वा नगर सभा गठन गर्ने व्यवस्था संविधानको भाग १८ मा रहेको छ । यी व्यवस्थाहरूले पनि स्थानीय तहको संरचनामा लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरणको दृष्टिले समावेशी चरित्रलाई सुनिश्चित गरेको छ ।

स्थानीय तह निर्वाचन ऐन, २०७३ मा भएका लैङ्गिक समानता र समावेशीकरण सम्बन्धी व्यवस्था

स्थानीय तह निर्वाचन ऐन, २०७३ को दफा १७ को उपदफा (४)बमोजिम मनोनयनपत्र पेश गर्दा दलले अध्यक्ष र उपाध्यक्ष, प्रमुख र उपप्रमुख तथा जिल्ला समन्वय समितिको प्रमुख र उपप्रमुखमध्ये पचास प्रतिशत महिला उम्मेदवार रहने गरी मनोनयनपत्र पेश गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्नेछ । तर दलले एकजना मात्र उम्मेदवारी दिएमा यो उपदफाको प्रावधान लागू हुने छैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । त्यस्तै उपदफा (५) मा गाउँपालिका वा नगरपालिकाको वडा समितिका महिला वडा सदस्य पदमा मनोनयनपत्र पेश गर्दा दलले कम्तीमा एक जना दलित महिला उम्मेदवार रहने गरी मनोनयनपत्र पेश गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्नेछ । तर दलले एक जना मात्र महिला वडा सदस्य पदमा उम्मेदवारी दिएमा यो उपदफाको प्रावधान लागू हुने छैन भनि लैङ्गिक समानता र समावेशीकरण सम्बन्धी व्यवस्थालाई विशेष जोड दिएको छ ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ मा लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरणसम्बन्धी व्यवस्थाहरू स्पष्टरूपमा उल्लेख गरिएको छ । उदाहरणको लागि स्थानीय तहको योजना तर्जुमा तथा कार्यन्वयनअन्तर्गत योजना तर्जुमा प्रक्रियामा महिला तथा पिछडिएको वर्गको सहभागितामा जोड दिइएको छ, योजना बनाउँदा महिला, बालबालिका तथा पिछडिएको क्षेत्र र समुदायलाई प्रत्यक्ष लाभ पुग्ने योजना छनौटमा जोड दिँदै लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण प्रवर्द्धन गर्ने व्यवस्था गरेको छ । दफा ११ को गाउँपालिका तथा नगरपालिकाको काम, कर्तव्य र अधिकारको उपदफा (२) (त) मा जेष्ठ नागरिक, अपांगता भएका व्यक्ति र अशक्तहरूको व्यवस्थापन गर्ने जिम्मेवारीअन्तर्गत विभिन्न क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्ने जिम्मेवारी तोकिएको छ । त्यस्तैगरी, दफा २४ उपदफा (२) मा स्थानीय तहले योजना बनाउँदा नेपाल सरकार, प्रदेश सरकारको नीति, लक्ष्य, उद्देश्य, समयसीमा र प्रक्रियासँग अनुकूल हुने गरी सुशासन, वातावरणमैत्री, बालमैत्री, जलवायु परिवर्तनअनुकूल, विपद् व्यवस्थापन, लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरणजस्ता अन्तरसम्बन्धित विषयलाई ध्यान दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ भने उपदफा (३) मा गाउँपालिका तथा नगरपालिकाले आफ्ना योजना बनाउँदा महिला, बालबालिका तथा पिछडिएका वर्ग क्षेत्र र समुदायलाई प्रत्यक्ष लाभ पुग्ने खालका योजना तथा कार्यक्रमहरूलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

वडा समितिको काम, कर्तव्य र अधिकारअन्तर्गत तथाङ्क अध्यावधिक तथा संरक्षणअन्तर्गत खण्डीकृत तथाङ्क सङ्कलन, बालविवाह, बहुविवाह, लैङ्गिक हिंसा अन्त्य गर्न भूमिका खेल्नुपर्ने जिम्मेवारी वडा कार्यसमितिलाई दिइएको छ ।

राष्ट्रिय लैङ्गिक समानता नीति (२०७७)

महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयले अन्तर्राष्ट्रिय महिला दिवस (मार्च ८, २०२१) को अवसरमा राष्ट्रिय लैङ्गिक समानता नीति २०७७ कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । यस नीतिले लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटमार्फत् तीनै तहका सरकारमा लैङ्गिक उत्तरदायी शासन प्रणालीलाई संस्थागत गर्न र समतामूलक, समृद्ध र न्यायपूर्ण समाजको स्थापना गर्ने लक्ष्य राखेको छ । उक्तनीतिले महिलाको आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक रूपमा सशक्तिकरणसहित कानूनी तथा व्यवहारिक रूपमा महिला, पुरुष, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यकबीच समानता स्थापित गर्ने उद्देश्य राखेको छ ।

विमर्श

नेपालमा संविधान, स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४, र राष्ट्रिय लैङ्गिक समानता नीति २०७७ ले स्पष्ट रूपमा महिला, दलित, आदिवासी/जनजाति, मधेसी, मुस्लिम र अन्य अल्पसंख्यक समुदायको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गरेको छ। तथापि अध्ययनले देखाएको छ कि कानूनमा जेजति समावेशी भनेर प्रतिनिधित्वको व्यवस्था गरेको भए पनि व्यवहारमा कार्यान्वयन बिचको दूरी अझै ठुलो छ। २०७४ र २०७९ सालको स्थानीय तह निर्वाचनमा ४०% भन्दा बढी महिला निर्वाचित भए पनि उनीहरूलाई निर्णय प्रक्रियामा पछाडि पारिएको छ। दलित महिला, मुस्लिम महिला र अपांगता भएका महिला प्रतिनिधिहरू सामाजिक बहुपहिचानका कारण थप अवरोध भोग्नुपर्ने अवस्था छ। आफ्ना प्रत्येक अधिकार प्रयोगमा अध्यक्ष एवम् प्रमुखले हस्तक्षेप गरेको भन्ने उपाध्यक्ष र उपप्रमुखको धारणा रहेको छ। दलित महिला सदस्यहरू पनि अध्यक्ष र अन्य सदस्यहरूले आफूहरूलाई ब्यवस्ता गरेको गुनासा गरेबाट नेपालमा संविधान र कानूनमा समावेशिताको बारेमा प्रष्ट उल्लेख भए पनि नेपालमा परापूर्वकालदेखि चलिआएको वर्णव्यवस्था र पितृसत्तात्मक व्यवस्थाका कारण व्यवहारमा उतार्ने कुरामा कठिन देखिएको छ। महिला प्रतिनिधिहरूले परिवार, समुदाय र राजनीतिक दलभित्रको सामाजिक दबाब अनुभव गर्छन्। पितृसत्तात्मक सोच र सांस्कृतिक पूर्वाग्रहले निर्णय निर्माण प्रक्रियामा महिलाको प्रभाव कम पारिरहेको छ। एक दलित महिला सदस्यले वडाध्यक्षले जातीय रूपमा होच्याउने आफ्ना विचारलाई निर्णयमा राख्न नमानेको गुनासो नै गरेबाट कानूनमा अधिकारको व्यवस्था गरे पनि व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्न केही समय लाग्न सक्ने देखिन्छ।

दलहरूको विधानमा पनि समावेशिताको व्यवस्था भए पनि निर्णय प्रक्रियामा पुरुषहरू नै हावी भएको देखिन्छ। कानून र संविधानका व्यवस्थाअनुसार नेपालमा नेपालको कार्यपालिकाको सर्वोच्च पद राष्ट्रपति, न्यायपालिकाको सर्वोच्च पद प्रधान न्यायाधीश र व्यवस्थापिकाको सर्वोच्च पदमा महिलाको प्रतिनिधित्व भइसके पनि पूर्ण रूपमा अधिकार प्रयोग गर्न सकेको अनुभव उहाहरूका अभिव्यक्तिबाट प्रष्ट हुन्छ।

नेपालको अनुभव विश्वका केही अन्य विकासशील देशसँग मिल्दोजुल्दो छ। जस्तै, भारत र बंगलादेशमा पनि समानुपातिक महिला प्रतिनिधित्व सुनिश्चित भए पनि निर्णय प्रक्रिया र बजेट व्यवस्थापनमा महिलाको प्रभाव सीमित छ। यसले देखाउँछ कि कानून मात्र पर्याप्त छैन; सामाजिक, सांस्कृतिक र राजनीतिक संरचना परिवर्तन आवश्यक छ।

अध्ययनका मुख्य निष्कर्ष

प्रतिनिधित्वको अवस्था

स्थानीय तह निर्वाचन ऐन, २०७३ ले नगरपालिकाको मेयर वा उपमेयर र गाउँपालिकाको अध्यक्ष वा उपाध्यक्षमा उमेद्वारी दिँदा ५० प्रतिशत महिला हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। यद्यपि, यदि कुनै दलले एक पदमा मात्र उमेद्वारी दिएको अवस्थामा भने ती पार्टीले उक्त प्रावधानको कार्यान्वयन गर्नु पर्दैन। उदाहरणका लागि २०७९ को स्थानीय तह निर्वाचनमा दुईओटा भन्दा बढी राजनीतिक पार्टीबीच चुनावी गठबन्धन भएका कारण ती मुख्य दुई पदमा उमेद्वारी दिँदा यो प्रावधान लागू भएन। स्थानीय तह निर्वाचन ऐनको दफा ६(२)मा प्रत्येक वडामा सदस्य पदमा एकजना दलित महिलासहित दुईजना महिला अनिवार्य निर्वाचित हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। यसका साथै सो ऐनमा नगर कार्यपालिका र गाउँकार्यपालिकामा दलित वा सीमान्तीकृत समुदायको प्रतिनिधित्व हुनेपर्ने व्यवस्था गरेको छ। यस्तो कानुनी व्यवस्थाका कारण स्थानीय सरकारको वडा र कार्यपालिकामा महिला र दलित महिलाको प्रतिनिधित्व बढेको छ।

तालिका नं.१

२०७९ सालको निर्वाचनबाट ७५३ स्थानीय सरकारमा विभिन्न जातजातिका प्रतिनिधित्व

जातजाति	पुरुष	महिला	जम्मा सङ्ख्या	प्रतिशत
खस/आर्य	८३५६	३२१५	११५७१	३२.९७
आदिवासी जनजाति	६५७	२५७१	९१४८	२६.०६
मधेशी	३१५६	११४५	४३०१	१२.२५
दलित	८६५	६८५३	७७१८	२१.९९
जातजाति	पुरुष	महिला	जम्मा सङ्ख्या	प्रतिशत
थारू	९५६	४७३	१४२९	४.०७
मुस्लिम	७२२	२०८	९३०	२.६५
जम्मा सङ्ख्या	२०६३२	१४४६५	३५०९७	
प्रतिशत	५८.७९	४१.२१	१००.००	१००।००

स्रोत: निर्वाचन आयोग

समग्रमा निर्वाचन परिणामले स्थानीय तहमा सबै समुदायको समावेशी प्रतिनिधित्व भएको देखाउँछ । २०७९ को निर्वाचनबाट स्थानीय तहमा जम्मा ३५ हजार ९७ जनप्रतिनिधि निर्वाचित हुँदा निर्वाचितमध्ये ५८.९७ प्रतिशत पुरुष र ४१.२१ प्रतिशत महिला छन् । निर्वाचित जनप्रतिनिधिमध्ये खसआर्यको प्रतिनिधित्व सबैभन्दा धेरै अर्थात ३२.९७ प्रतिशत छ भने आदिवासी जनजातिको २६.०६ प्रतिशत, दलितको २१.९९ प्रतिशत, मधेशीको १२.२५ प्रतिशत, थारूको ४.०७ प्रतिशत र मुस्लिमको २.६५ प्रतिशत रहेको छ । विशेषगरी स्थानीय तहमा दलित समुदायको २१.९९ प्रतिशत छ, जुन दलितको जनसंख्याको अनुपात भन्दा बढी हो । प्रत्येक वडामा एकजना दलित महिला अनिवार्य निर्वाचित गर्नु पर्ने गरी कोटा छुट्याइएका कारण यस्तो परिणाम आउन सम्भव भएको हो ।

नेपालमा २०७४ सालको स्थानीय तहको निर्वाचनमा, कुल १४८,३६२ उम्मेदवारहरूले पदका लागि प्रतिस्पर्धा गरेका थिए । यी मध्ये ९०,५१६ (६१.०९%) पुरुष, ५७,८४४ (३८.९९%) महिला थिए, र केवल दुई जना उम्मेदवारहरूलाई तेस्रो लिङ्गीको रूपमा पहिचान गरिएको थियो ।

तालिका २

उम्मेदवारहरू-स्थानीय तहको निर्वाचनको लिङ्गमा आधारित २०७४

पद	कूल	पुरुष	पुरुष %	महिला	महिला %	तेस्रो लिङ्गी	तेस्रो लिङ्गी%
प्रमुख	२,९५१	२,७३५	९२.६८	२१५	७.२९	१	०.०३
उपप्रमुख	२,१०६	४२७	२०.२८	१,६७९	७९.७२	०	०.००
पद	कूल	पुरुष	पुरुष %	महिला	महिला %	तेस्रो लिङ्गी	तेस्रो लिङ्गी%
गा.पा.अध्यक्ष	२,८८६	२,७३३	९४.७०	१५३	५.३०	०	०.००
गा.पा.उपाध्यक्ष	२,२५८	३४४	१५.२३	१,९१४	८४.७७	०	०.००
वार्ड अध्यक्ष	३२,२६७	३१,२०९	९६.७२	१,०५७	३.२८	१	०.००
सदस्य	५५,०९०	५३,०६८	९६.३३	२,०२२	३.६७	०	०.००
महिला सदस्य	२६,७०८	०	०.००	२६,७०८	१००.००	०	०.००
दलित म. सदस्य	२४,०९६	०	०.००	२४,०९६	१००.००	०	०.००
कुल	१४८,३६२	९०,५१६	६१.०९	५७,८४४	३८.९९	२	०.००

नोट: निर्वाचन आयोग, २०७४

तालिका २ बाट स्पष्ट हुन्छ कि २०७४ को निर्वाचनमा नगरपालिका प्रमुखको लागि जम्मा २,९५१ उम्मेदवारहरू मध्ये २,७३५ (९२.६८ प्रतिशत) पुरुष र २१५ (७.२९%) महिला उम्मेदवार थिए । उपप्रमुखको लागि

जम्मा २,१०६ उम्मेदवारहरू मध्ये १६७९ जना, अर्थात् ७९.७२ प्रतिशत महिला उम्मेदवारहरू थिए, भने ४२७ जना अर्थात् २०.२८ प्रतिशत उम्मेदवारहरू पुरुष थिए । उक्त निर्वाचनमा गाउँपालिकाको अध्यक्षको लागि २,८८६ उम्मेदवारहरूमध्ये २,७३३ (९४.७०%) पुरुष र १५३ जना अर्थात् (५.३०%) महिला उम्मेदवारहरू प्रतिस्पर्धा गरेका थिए । उपाध्यक्षको लागि २,२५८ उम्मेदवारहरूमध्ये ३४४ जना अर्थात् (१५.२३%) पुरुष र १,९१४ (८४.७७%) महिला उम्मेदवारहरू प्रतिस्पर्धा गरेका थिए । वडा अध्यक्षका लागि ३२,२६७ उम्मेदवारहरूमध्ये ३१,२०९ जना अर्थात् ९६.७२ प्रतिशत पुरुष थिए भने १०५७ अर्थात् ३.२८ प्रतिशत महिला उम्मेदवार थिए । स्थानीय तहका कुल ५५,०९० खुला सदस्य उम्मेदवारहरूमध्ये ५३,०६८ अर्थात् ९६.३३ प्रतिशत पुरुष उम्मेदवार र २,०२२ अर्थात् ३.६७ प्रतिशत महिला उम्मेदवारहरूले भाग लिएका थिए । यो तथ्याङ्कले नेपालमा अझै पनि महिलाहरूलाई नेतृत्वमा पुग्न अनुकुल छैन भन्ने देखिन्छ । राजनीतिमा पितृसत्तात्मक सोच नै हावी रहेको देखिन्छ ।

तालिका ३

२०७९ को स्थानीय तहको निर्वाचनमा प्रमुख दलका महिला उम्मेदवारहरूले जितेका पदका आधारमा सिट सङ्ख्या

दलहरू	प्रमुख	अध्यक्ष	उपप्रमुख	उपाध्यक्ष	वडाअध्यक्ष	सदस्य
कांग्रेस	४	५	८८	१३९	२५	१५०
एमाले	६	४	१०४	११३	२२	१६३
माओवादी	१	३	१५	४८	१२	६४
जसपा	०	०	१०	१७	०	२१
नेकपा-एस	१	०	७	४	२	२८
लोसपा	१	०	४	७	३	४
राप्रपा	०	०	२	२	०	४
कुल	१३	१२	२३०	३३०	६४	४३४

नोट: निर्वाचन आयोग, २०७९

संघीय गणतन्त्र नेपालको २०७९ को स्थानीय तहको निर्वाचनमा नगर प्रमुखको २९३ सिटमा जम्मा १३ जना, उपप्रमुखमा २३०, गाउँपालिका अध्यक्षको ४६० सिटमा १२ जना, उपाध्यक्षमा ३३० जना, वडाध्यक्षमा ६४ जना र खुला वडा सदस्यमा ४३४ जना विजयी भएका छन ।

तालिका ४

पद अनुसार २०७४ सालको निर्वाचनमा निर्वाचित उम्मेदवारहरू

पद	जम्मा	पुरुष	पुरुष%	महिला	महिला %
प्रमुख	२९३	२८६	९७.६१	७	२.३९
उपप्रमुख	२९३	१७	५.८०	२७६	९४.२०
गाउँपालिका अध्यक्ष	४६०	४४९	९७.६१	११	२.३९
गाउँपालिका उपाध्यक्ष	४६०	३६	७.८३	४२४	९२.१७
वडा अध्यक्ष	६७४२	६६८०	९९.०८	६२	०.९२
सदस्य	१३४८४	१३२२०	९८.०४	२६४	१.९६
महिला सदस्य	६७४२	०	०.००	६७४२	१००.००
दलित म.सदस्य	६५६७	०	०.००	६५६७	१००.००
कुल जम्मा	३५०४१	२०६८८	५९.०४	१४३५३	४०.९६

स्रोत: निर्वाचन आयोग, २०७४

तालिका ३ अनुसार २०७९ को स्थानीय चुनावमा नेपालमा १३ महिला प्रमुख, २२९ महिला उपप्रमुख, १२ महिला अध्यक्ष र ३३५ महिला उपाध्यक्ष गरी जम्मा ५८७ जना शीर्ष दुई पदमा निर्वाचित भएका छन् । तालिका नं ४ लाई हेर्दा २०७४ को स्थानीय चुनावमा नेपालमा ७ महिला प्रमुख, २७६ महिला उपप्रमुख, ११ महिला अध्यक्ष र ४२४ महिला उपाध्यक्ष गरी जम्मा ७१८ जना शीर्ष दुई पदमा निर्वाचित भएका थिए । यो संख्यात्मक रूपमा महत्वपूर्ण भए पनि, महिलाहरूलाई शीर्ष पदमा पुग्नका लागि अवरोधहरू तोड्न अझै धेरै लामो बाटो बाँकी छ ।

तथ्यको विश्लेषण

संविधानले ३३ प्रतिशत आरक्षण सुनिश्चित गरेको हुनाले, स्थानीय तह, प्रतिनिधि सभा, प्रदेश सभा र राष्ट्रिय सभा निर्वाचनमा महिलाहरूको प्रतिनिधित्व बृद्धि भएको छ । स्थानीय तहमा मनोनित कार्यपालिका सदस्यहरू बाहेक, आधिकारिक नतिजा घोषणा हुँदा २०७४ को निर्वाचनमा विभिन्न तहमा १४,६५२ महिला मात्र निर्वाचित भएका थिए भने २०७९ मा १४३७९ महिला निर्वाचित भएका छन् । स्थानीय तहमा प्रमुख वा उपप्रमुखको रूपमा एक महिला हुनु अनिवार्य भए पनि २०७४ मा ७५३ मध्ये १८ जना प्रमुख पदमा र २०७९ मा २५ जना मात्र स्थानीय तहको प्रमुखको रूपमा निर्वाचित भएको अवस्था छ । अन्य सबै स्थानीय तहमा महिलाहरूलाई उपप्रमुख बनाइएको छ । पोखरा महानगरपालिकाको उपप्रमुख मञ्जुदेवी गुरुङका अनुसार नेतृत्व विकासका लागि महिलाहरूले उपप्रमुखको रूपमा राम्रो भूमिका खेल्ने अवसर पाएका छन् । अन्नपूर्ण गाउँपालिकाको उपाध्यक्ष चन्द्रकला अधिकारीका अनुसार अध्यक्षले उपाध्यक्षको अधिकारमा हस्तक्षेप गर्ने प्रयास गरेको र स्रोतसाधनमा पहुँच पनि अध्यक्षकै हातमा हुने बताउनु भयो । घरपझोड गाउँपालिकाको उपाध्यक्ष जमुना थापाका अनुसार उपाध्यक्ष पदमा आउनु पनि एउटा उपलब्धि हो किनभने महिलाहरू परम्परागत रूपमा घरायसी काममा मात्र व्यस्त हुने अवस्था अझै पनि छ । माछापुच्छ्रे गाउँपालिकाको उपाध्यक्ष सिता अधिकारीको अनुभव भने अलि फरक छ, संविधान र कानूनले गरेको व्यवस्था अनुसार स्थानीय तहको मुख्य दुई पद मध्ये एक पदमा महिलालाई अनिवार्य गर्दा महिला सहभागिता बढेको र सो पदमा निर्वाचित महिलाले स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन तथा अन्य कानूनले दिएका आफ्ना अधिकार आफैले प्रयोग गर्न सक्दछु भन्ने आत्मविश्वास र सो अनुसार अध्ययन गरेर अगाडी बढ्न सक्नु पर्नेमा जोड दिनुभयो ।

यद्यपि स्थानीय सरकारको प्रमुख नेतृत्वदायी पदमा केन्द्रित भएर हेर्ने हो भने समावेशीकरणका तस्वीर त्यति सकारात्मक देखिँदैन । स्थानीय सरकारको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण र कार्यकारी भूमिका मूलतः नगरपालिकामा मेयर र गाउँपालिकामा अध्यक्षको हुन्छ । नगर वा गाउँपरिषद्का निर्णयको कार्यान्वयन गर्ने र स्थानीय सरकारको कानून, नीति, कार्यक्रम र बजेट तर्जुमा गर्नेजस्ता महत्वपूर्ण सवालमा ती कार्यकारी प्रमुखको भूमिका निकै महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यो सवाल नगरपालिकाको उपमेयर र गाउँपालिकाको उपाध्यक्षको हकमा पनि लागू हुन्छ । नयाँ संविधानले उपमेयर र उपाध्यक्षलाई न्यायिक समितिको नेतृत्व गर्ने र बजेट निर्माण तथा अनुगमन गर्नेजस्ता महत्त्वपूर्ण जिम्मेवारी दिएको छ । यसैगरी स्थानीय सरकारको संरचनाअन्तर्गत वडा अध्यक्षलाई महत्त्वपूर्ण जिम्मेवारी दिइएको छ । नेपालमा ७५३ स्थानीय सरकारअन्तर्गत ६ हजार ७ सय ४३ वडा छन् । जनतासँग सबैभन्दा नजिकमा रहेर काम गर्ने ती वडा कार्यालयको नेतृत्व वडा अध्यक्षले गर्छन् । त्यसैले यस्ता महत्त्वपूर्ण नेतृत्वदायी भूमिकामा दलित र अन्य सीमान्तीकृत समुदायको अर्थपूर्ण प्रतिनिधित्वले विशेष महत्त्व राख्छ । तर स्थानीय सरकारका प्रमुख नेतृत्वदायी भूमिकामा भने खसआर्थिक वर्चस्व रहेको तथ्याङ्कले देखाउँछ ।

मुख्य चुनौतीहरू

सांस्कृतिक र सामाजिक पूर्वाग्रह

लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरणका सम्वन्धमा संविधान र कानूनमा जे जस्ता व्यवस्था गरे पनि महिला, जनजाती दलित प्रति परम्परागत मान्यता र मूल्यमा आधारित भेदभावपूर्ण व्यवहार भईरहेको अवस्था छ । नेपालमा बालविवाह, दहेज प्रथा, र ऋतु-पर्वमा महिलामाथि हुने प्रतिबन्ध (जस्तै छाउपडी, देउकी) यसको उदाहरण हुन् ।

सामाजिक पूर्वाग्रह

सामाजिक पूर्वाग्रह समाजको संरचना, भूमिका विभाजन, र सामाजिक व्यवहारमा निहित हुन्छ। महिलालाई "घरको काम" मा मात्र सक्षम मान्ने सोच र "नेतृत्व" पुरुषको गुण हो भन्ने दृष्टिकोण अझै प्रचलित छ (Bennett, 2005)।

महिलालाई परिवारको हेरचाह अथितीको सत्कार सम्मान गर्ने बर्गको रूपमा हिरी द्वितीयक भूमिकामा राख्ने प्रवृत्ति अझै पनि कायम देखिन्छ। त्यसैले संविधान र कानूनमा स्थानीय तहको प्रमुख/अध्यक्ष र उपप्रमुख/उपाध्यक्ष मध्ये एक जना महिला अनिवार्य गरे पनि माथिका तालिकाबाट राजनीतिक दलले टिकट दिँदा प्रमुख/अध्यक्ष पदमा अधिकांश ठाउँमा पुरुषलाई र उपप्रमुख/उपाध्यक्ष पदमा अधिकांश ठाउँमा महिलालाई दिइबाट प्रष्ट गरेको छ।

अवसरहरू

नेपालको संविधानको प्रस्तावनामा नै बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक तथा भौगोलिक विविधतायुक्त विशेषतालाई आत्मसात् गरी विविधताबीचको एकता, सामाजिक सांस्कृतिक ऐक्यबद्धता, सहिष्णुता र सद्भावलाई संरक्षण एवं प्रवर्धन गर्दै; वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक, धार्मिक, लैंगिक विभेद र सबै प्रकारका जातीय छुवाछूतको अन्त्य गरी आर्थिक समानता, समृद्धि र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने व्यवस्थाका अलवा निर्वाचन सम्बन्धी ऐन, नियम, राजनीतिक दल सम्बन्धी ऐन समेतका विभिन्न ऐन नियममा समानुपातिक समावेशी र सहभागिताको व्यवस्था गरेको छ। संघीय संसदको समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली बमोजिम हुने प्रतिनिधि सभाको निर्वाचनका लागि राजनीतिक दलले उम्मेदवारको बन्दसूची तयार गर्दा भूगोल र प्रादेशिक सन्तुलनलाई समेत ध्यान दिई जनसङ्ख्याको आधारमा दलित, आदिवासी जनजाति, खस आर्य, मधेसी, थारु र मुस्लिम समेतको प्रतिनिधित्व हुने गरी समावेशी सिद्धान्त बमोजिम तयार गर्नु पर्नेछ (प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७४, दफा २८)। प्रदेश सभा सदस्यको समानुपातिक उम्मेदवारको बन्दसूची तयार गर्दा सम्बन्धित प्रदेशको भौगोलिक सन्तुलनलाई समेत ध्यान दिई जनसङ्ख्याको आधारमा यथासम्भव दलित, आदिवासी जनजाति, खस आर्य, मधेसी, थारु, मुस्लिम, पिछडिएको क्षेत्र तथा अल्पसङ्ख्यक समुदाय समेतको प्रतिनिधित्व हुने गरी समावेशी सिद्धान्त बमोजिम तयार गर्नु पर्ने (प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७४, दफा २८) व्यवस्था गरेको हुँदा सो अनुसार २०७४ र ०७९ का निर्वाचनमा कार्यान्वयन समेत भएको छ।

समावेशी प्रतिनिधित्व सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाका कारण अधिकांश स्थानीय सरकारहरूले "लैंगिक समानता र महिला सशक्तिकरण नीति", "समावेशी विकास कार्ययोजना", "महिला उत्पीडन निवारण र नियन्त्रण कार्ययोजना" जस्ता विशिष्ट दस्तावेजहरू बनाएका छन्। महिला र बालबालिका सुरक्षा आयोग/इकाइ, महिला सहायता केन्द्र, समावेशी शिक्षा कार्यक्रम, कमजोर समूहका लागि छुट/सुविधा, दलित उत्थान कार्यक्रम जस्ता विशेष सेवाहरूको स्थापना पनि गरेका छन्।

सुझावहरू

- सहभागितालाई सशक्तीकरणमा रूपान्तरण केवल आरक्षणमा नभई निर्वाचित महिला र पिछडिएको वर्गका प्रतिनिधिहरूको नेतृत्व क्षमता, तालिम र आत्मविश्वास विकासमा ठुलो लगानी गर्नुपर्छ। स्थानीय निर्णय प्रक्रियामा उनीहरूको सार्थक सहभागिता सुनिश्चित गर्ने वातावरण निर्माणको आवश्यक छ।
- संस्थागत क्षमताको विस्तार : प्रत्येक स्थानीय सरकारमा लैंगिक समानता र समावेशीकरण एकाइलाई पर्याप्त मानवीय संसाधन, बजेट र प्राविधिक ज्ञानले सुदृढ बनाउनु आवश्यक छ। विशिष्ट कार्ययोजना बनाउने र कार्यान्वयन गर्ने दक्षताको विकास गर्न आवश्यक छ।

- जागरूकता र सामाजिक परिवर्तन : सामुदायिक स्तरमा लैङ्गिक समानता, महिला हक, जातीय समानता र समावेशी मूल्यका लागि निरन्तर कार्यक्रम संचालन गर्नु पर्दछ ।
- निगरानी तथा मूल्याङ्कन प्रणाली: समावेशीकरणका कार्यक्रम र नीतिहरूको प्रभाव मापन गर्ने सूचकांकहरू विकास गरी नियमित अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने व्यवस्था गर्न आवश्यक छ ।
- आन्तरिक राजस्व बृद्धि र प्रभावकारी खर्च: स्थानीय सरकारहरूले आन्तरिक राजस्व बढाउने प्रयास गरी, समानतामूलक कार्यक्रमहरूमा प्रभावकारी ढंगले खर्च गर्ने क्षमता विकास गर्नुपर्छ ।
- अनुकूलन र स्थानीयकरण: स्थानीय आवश्यकता, सामाजिक सन्दर्भ र चुनौतीअनुरूप नीति र कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने ।

निष्कर्ष

नेपालको संविधानले लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरणका लागि स्पष्ट आधार सुनिश्चित गरे पनि यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन स्थानीय तहमा अझै चुनौतीपूर्ण देखिएको छ । त्यसैले, संविधान र कानूनमा व्यवस्था गरिएका प्रावधानलाई व्यवहारमा लागू गर्न बलियो कार्यान्वयन संयन्त्र आवश्यक छ । विशेष गरी नीति, योजना र बजेट प्रक्रियामा लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशी दृष्टिकोणलाई अनिवार्य रूपमा मुख्यधारमा ल्याउनुपर्छ । साथै, कार्यान्वयनको प्रभावकारिता मापन गर्न नियमित अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणालीलाई संस्थागत बनाउनुपर्छ ।

संस्थागत र प्रशासनिक स्तरमा, निर्वाचित प्रतिनिधि तथा कर्मचारीलाई लैङ्गिक समानता, सामाजिक समावेशीकरण, र मानवअधिकारसम्बन्धी नियमित तालिम तथा क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम सञ्चालन गर्न जरुरी छ । महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी, अपांगता भएका व्यक्ति, मुस्लिम, थारू लगायतका समूहहरूको सहभागिता सुनिश्चित गर्न निर्णय-प्रक्रियामा उनीहरूको प्रभावकारी भूमिका बढाउनुपर्ने देखिन्छ । यसका लागि प्रत्येक स्थानीय तहमा लैङ्गिक तथा समावेशीकरण इकाइ स्थापना गरी त्यसलाई सक्रिय बनाउनुपर्छ ।

सामाजिक-सांस्कृतिक पक्षमा पितृसत्तात्मक सोच र पूर्वाग्रह कम गर्नका लागि समुदाय स्तरमा सामाजिक चेतना अभिवृद्धि कार्यक्रम सञ्चालन गर्न आवश्यक छ । यसका लागि विद्यालय शिक्षामा लैङ्गिक समानताको विषयलाई समावेश गर्नुका साथै स्थानीय सञ्चारमाध्यम तथा नागरिक समाजसँग सहकार्य गरी जनचेतनामूलक अभियान सञ्चालन गर्नुपर्छ । साथै, महिला र अल्पसंख्यक प्रतिनिधिहरूलाई आत्मविश्वास र नेतृत्व क्षमता अभिवृद्धि गर्ने कार्यक्रम, जस्तै नेतृत्व तालिम र मार्गदर्शन (mentorship) प्रदान गर्नुपर्छ ।

व्यावहारिक कार्यान्वयनका दृष्टिले लैङ्गिक बजेट प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउन स्थानीय तहले बजेटमा स्पष्ट प्रतिशत विनियोजन गर्ने र त्यसको परिणाम मूल्याङ्कन गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्छ । लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरण सम्बन्धी विश्वसनीय तथ्याङ्क संकलन, प्रकाशन र प्रयोगलाई प्राथमिकतामा राख्नुपर्छ । साथै, विभिन्न स्थानीय तहमा देखिएका सफल अभ्यासहरूको आदान-प्रदान गर्ने व्यवस्था मिलाउन सकियो भने कार्यान्वयनमा देखिएका कमजोरीलाई सुधार गर्न सजिलो हुनेछ ।

यसरी प्रस्तुत शिफारिसहरूले लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरणलाई स्थानीय तहमा व्यवहारमै कार्यान्वयन गर्न मार्गदर्शन गर्नेछ र नेपालको लोकतान्त्रिक अभ्यासलाई अझ मजबुत बनाउन सहयोग पुऱ्याउने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सूची

- उपाध्याय, श्रीप्रसाद (२०५१), *नेपालको प्राचीन तथा मध्यकालीन इतिहास*, रत्न पुस्तक भण्डार ।
- उपाध्याय, गोविन्दप्रसाद (वि.सं. २०५८), *नेपालको लोकतान्त्रिक इतिहास*, कान्तिपुर अफसेट प्रेस ।
- केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग. (२०७८), *राष्ट्रिय जनगणना तथा घरधुरी गणना २०७८*, नेपाल सरकार. <https://censusnepal.cbs.gov.np/>
- गिरी, प्रदिप (वि.सं. २०६६), *नेपाली काँग्रेस, माओवाद र मधेश*, हमाल प्रकाशन ।
- जेसी कार्य समूह, (२०७३, सन् २०१३), लैंगिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण कार्य समूह, अन्तर्राष्ट्रिय विकास साझेदार समूह, नेपाल ।
- ढकाल, धनेन्द्रपुरुष (वि.सं. २०४६), *जनआन्दोलन २०४६*, धनेन्द्र पुरुष ढकाल ।
- दाहल, पुरुषोत्तम (वि.सं. २०६५), *मानवअधिकार लोकतन्त्र शान्ति र अहिंसाको आधार*, मानव अधिकार तथा शान्ति समाज ।
- निर्वाचन आयोग नेपाल, (२०७४), *स्थानीय तह निर्वाचन २०७४, निर्वाचन परिणाम पुस्तिका*, <https://election.gov.np/admin/public//storage/Local%20Election/Notice>
- नेपाल नगरपालिका संघ, (२०७७) । न्यायिक समितिका असल अभ्यासहरू ।
- नेपाल सरकारको महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयले यो महासन्धिको छैठौँ अद्यावधिक प्रतिवेदन २०७४ (२०१८)
- पन्त, टंक (सम्पादक वि.सं. २०७७), नेपाली महिलाको ऐतिहासिक आन्दोलन एक शताब्दी...
- पनेरु, तारादत्त (२०८१), नेपालको लोकतान्त्रिक आन्दोलनमा महिला सहभागिता, *Journal of Education and Research, Vol.4, No.1*, 39-57.
- प्रदेश सरकार, पोखरा (२०७७), लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरण निर्देशिका, २०७७, मुख्य मन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय गण्डकी प्रदेश ।
- भण्डारी, रतन (वि.सं. २०७९), *द्वारिकादेवी ठकुरानी*, बुकहिल प्रकाशन ।
- Bennett, L. (2005). *Gender, caste and ethnic exclusion in Nepal: Following the policy process from analysis to action*. World Bank.
- National Women Commission. (2022). *Gender equality and social inclusion in local level election 2079*. National Women Commission.
- United Nations. (1979). *Convention on the elimination of all forms of discrimination against women (CEDAW)*. United Nations.
- United Nations. (1995). *Beijing declaration and platform for action: Document adopted at Fourth World Conference on Women, Beijing, September 4–15*. Retrieved from <http://www.un.org/>
- United Nations. (1995). *Beijing declaration and platform for action: Beijing+5 political declaration and outcome*. Retrieved from <https://www.icsspe.org/system/files/Beijing%20Declaration%20and%20Platform%20or%20Action.pdf>
- United Nations. (2015). *Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development*. United Nations.